

ОПРАВИ ТА ОБКЛАДИНКИ КИРИЛИЧНИХ СТАРОДРУКІВ З ДРУКАРНІ ПОЧАЇВСЬКОЇ УСПЕНСЬКОЇ ЛАВРИ

Здійснено огляд оправ та обкладинок друкарні Почаївського Успенського монастиря. Проаналізовано матеріал та художнє оздоблення оправ на основі збірки Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Виділено видавничі почаївські оправы та обкладинки.

Ключові слова: кириличні стародруки XVIII ст., Почаївська друкарня, оправы та обкладинки.

Одним з основних елементів оформлення книги, який може сприяти ідентифікації видання, є її оправа або обкладинка. Оправа – частина книги, що становить собою покришку (тверду або м'яку), призначену для захисту від пошкоджень та руйнування з'єднаних в одне ціле (блок) аркушів друкованої або рукописної книги. Історія книжності знає різні типи та види оправ, тісно пов'язані з технікою оправлення, що побутували в певні хронологічні періоди на різних територіях. Усі основні типи оправ, що відомі сьогодні, створені за часів Середньовіччя для рукописної та пізніше – для друкованої книги. Їхня поява була пов'язана з пошуком найоптимальніших методів оправлення спочатку пергаменних, а згодом паперових кодексів. За технікою оправлення розрізняють такі основні типи середньовічних оправ: ранньосередньовічна, візантійська, романська, готична, східна, що відрізняються між собою певним набором конструктивних особливостей (спосіб шиття книжного блока, розмір та конфігурація кришок, характер покриття, фурнітура тощо). Крім того, оправы розрізняються за характером покриття (суцільнокриті та складені оправы) та матеріалом покриття (шкіряні, тканинні, картонні тощо) [1, с. 260–262].

Окремі дослідники вже зверталися до вивчення оправы кириличних стародруків. Зокрема О. О. Гусєва в монографії «Идентификация экземпляров украинских изданий кирилловского шрифта второй половины XVI–XVIII вв. : метод. рекомендации» здійснила ґрунтовне дослідження на великому фактичному матеріалі [2, с. 143–154]. Вона ж уклала таблицю підписів майстрів-палітурників Києво-Печерської лаври на українських кириличних книгах XVIII ст., зокрема й на почаївських друках

[2, с. 43–51]. Українська дослідниця О. М. Гальченко у монографії «Оправа східнослов'янських рукописних книг та стародруків в Україні: історія, структура, опис» вперше спробувала проаналізувати розвиток східнослов'янського інтролігаторства взагалі і українського зокрема, запропонувавши хронологію української оправи на підставі двох конструктивних технік оправлення [1, 376 с.]. Також вагомим внеском у дослідження українських оправ на стародрукованих виданнях є стаття С. А. Клепікова «Из истории украинского переплета XVII–XVIII вв.» [3, с. 53–61]. Окрім того, оправу на кирилических стародруках досліджували такі вчені, як П. П. Курінний [4, 415 с.], Е. Й. Ружицький [5, с. 138–149], Е. Лауцявичюс [6, 200 с.], В. Л. Модзалевський [7, с. 181–183], Н. П. Бондар [8, с. 440–447], С. В. Зінченко [9, с. 101–112], В. К. Сіверська [10, с. 280–286] та ін. Російська дослідниця О. А. Осокіна уклала методичні рекомендації з описування оправ «Описание обиходного переплета кириллических рукописных книг» [11, 22 с.].

Під час укладання науково-бібліографічного каталогу видань друкарні Почаївського Успенського монастиря було описано та проаналізовано оправи почаївських примірників на збірці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі НБУВ), де зберігається 169 видань в 1300 примірниках.

Для виготовлення оправ почаївських примірників використовувалися традиційні для України XVIII ст. матеріали: шкіра, папір та тканини (парча, газет, тканини з набивним візерунком (набивка). Найчастіше використовувалася теляча шкіра, що має гладку поверхню та є достатньо міцною. Окрім телячої шкіри використовувалися бичача та свиняча. Шкіряна оправа часто фарбувалася в чорний, коричневий та брунатний кольори. Іноді її додатково підфарбовували різноманітними засобами (так звані «струмочки», «крап», «розводи»). Кришки оправи виготовлялися з дерева або картону. Для дерев'яних кришок використовували сосну та, рідше, дуб. Картон в Україні набув популярності на рубежі XVII–XVIII ст. За твердженням дослідника П. П. Курінного, у XVII ст. картон був більш дорогим матеріалом, аніж дерево, та вживався для оправлення особливо цінних книг, а також для футлярів. У картонних оправах корінець завжди виготовлявся з шкіри. В кінці XVIII ст. картон став звичним матеріалом і активно використовувався для оправлення книг [4, с. 18]. Так, для оправ Почаївської Успенської лаври характерною є наявність, поряд з суцільно-шкіряною оправою на дерев'яній основі, великої кількості картонних кришок оправ та використання кольорового паперу. Картонна оправа, як і дерев'яна, обтягувалася шкірою, тканиною або обклеювалася шпалерним папером. Папір на почаївських примірниках найчастіше розфарбовувався

«під мармур» та «під черепаху». Тканинами, якими обтягували кришки оправи, були оксамит (найчастіше на напрестольних Євангеліях), парча, атлас (його окремі різновиди); траплялося також і грубе полотно. Оправи з тканини іноді прикрашалися золотими нитками (примірник Літургії Іоанна Златоустого 1765 р.). Отже, оправи на почаївських кириличних стародруках можна поділити на такі види: 1) суцільношкіряні та оправи з тканини – корінець та кришки яких повністю оправлені матеріалом покриття, загнутим та закріпленим на внутрішніх сторонах кришок; 2) напівшкіряні та напівтканинні – матеріалом поволочено лише корінець і частину поверхні кришок, інша поверхня лишається неповолоченою, також на такий різновид оправи використовують термін «в затилوک»; 3) подвійна оправа – двічі обтягнута різним матеріалом покриття; 4) картонна оправа, «кришки з паперу» [11, с. 10].

Основні художні елементи оправи створювалися технікою тиснення – видавлювання рельєфних зображень або тексту на покрівлі оправи (палітурки), що виконується спеціальними інструментами або за допомогою позолотних пресів. Розрізняють безфарбоване, бліткове або сліпе тиснення та тиснення фарбами, золотом або сріблом. Найбільш поширеним елементом художнього оздоблення оправи є середник – декоративна прикраса різних форм, що розміщується в середині кришки оправи. Сюжети на почаївських середниках були дуже різноманітними. Лише Розп'яття з предстоячими нараховано чотири види. Часто на середниках були зображені єзуїтські монограми. На кількох примірниках видання Біблії 1798 р. в овальних середниках зображений цар Давид, який частіше мав місце в середниках на Псалтирях. Загалом найпоширенішими сюжетами в середниках почаївських примірників були такі: Благовіщення (на Апостолах та Службниках), Розп'яття (на Євангеліях, Октоїхах та Службниках), Розп'яття у вигляді виноградної лози (на Євангеліях), зображення Богородиці (на Тріоді цвітній, Тріоді Пісній), Зняття Господа з Хреста (на Ірмологіонах), Хресний шлях Господа (на Євангеліях), зображення Почаївської ікони Божої Матері (на Службниках), єзуїтське зображення Ісуса Христа (на Службниках). Не менш популярним художнім оздобленням оправи були косинці – умовна назва орнаментальних або сюжетних кліше (відбитків), що використовувалися для оформлення внутрішніх кутів тиснених рамок оправи. На почаївських примірниках косинці найчастіше були прикрашені художнім орнаментом. Окрім косинців оправи декорувалися наріжниками – накладними елементами, різноманітними за формою (трикутні, овальні, прямокутні або аморфні) та технікою виконання (лиття, просічка, гравіровка тощо), що розміщувалися в кутах кришок оправи. Наріжники могли кріпитися як на верхній, так і на

нижній кришках. Серед почаївських примірників наріжники трапляються лише в Євангеліях.

Окрім основних художніх елементів оправи варто згадати про орнамент, який відтискався на шкіряних оправах золотом, сріблом або сліпим тисненням, зокрема бордюри – вид орнаментальних оздоблень у вигляді стрічки, що утворюються через повторення орнаменту в певному напрямку. Орнамент часто прокатувався по краю верхньої та нижньої кришок та на корінці книги. Часто примірники почаївських видань мали художньо оформлені обрізи – позолочені або пофарбовані (суцільно, краплені) та тиснені – зверху на одноколірній або золотий обріз за допомогою басму різноманітної форми наносилось тиснення, що мало переважно рослинно-геометричний малюнок.

Важливими були елементи книги, які несли не лише естетичну функцію, але й практичну – захищали книгу від пошкоджень. Такими елементами були, перш за все, застібки або зав'язки – пристосовані для скріплення (з'єднання, змикання, застібування) країв кришок оправи, які щільно стискали аркуші між собою, фіксували їх у незмінному положенні, що зменшувало проникнення вологи всередину блока. Ще один художньо-практичний елемент оправи – жуки – невеликі за розміром металеві накладні елементи у вигляді гвіздка (його шляпка могла мати квадратну, круглу, ромбовидну та інші форми), що розміщувалися найчастіше в кутах нижніх кришок оправи. На багатьох оправах почаївських примірників назва книги відтискалася в'яззю – декоративним письмом, в якому літери спліталися в неперервний орнамент. Для цього літери поєднували між собою різними способами або вписували одну в іншу, а пустоти між ними заповнювали орнаментальними елементами. Найчастіше це траплялося на виданнях Тріоді пісної (Тріодіонъ). Як твердить дослідниця О. О. Гусева, це роботи київських майстрів-палітурників. [2, с. 43–45]. Їхнє авторство підтверджують ініціали, залишені ними на форзацних аркушах нижніх кришок оправ.

Найбільшою ошатністю та вишуканістю вирізняються оправи на престольних Євангеліях, що були невід'ємною частиною декоративного вбрання церковного престолу. Кришки оправи таких видань завжди були дерев'яними та обтягувалися тканиною – оксамитом, парчею. Поверху тканини або шкіри кріпився позолочений або посріблений металевий оклад із викарбуваними зображеннями чотирьох Євангелістів. У середнику найчастіше зображалося Розп'яття з предстоячими. На нижній кришці міг міститися середник із зображенням Богородиці. Такими традиційними були оправи на почаївських Євангеліях 1759, 1780 рр. Також на примірнику Євангелія 1759 р. на металевому середнику викарбувано латинського хреста.

З 80-х років XVIII ст. Почаївська друкарня почала співпрацювати зі старообрядцями. Аналіз оправ старообрядницьких примірників показав, що більшість з них було виготовлено в Почаєві. Відомо, що старообрядці копіювали не лише тексти дониконівських видань, але й намагалися копіювати оправу Друкарського двору XVII ст., повторюючи всі особливості московського оригіналу. Кришки таких оправ були традиційно одноманітними, завжди виготовлялися з дерева та обтягувалися шкірою чорного та брунатного кольорів. На верхній кришці відтискався ромбовидний середник з традиційним рослинним орнаментом або зображенням лева та єдиного рога, по кутах верхньої кришки часто були відтиснуті золотом чотири косинці.

Старообрядці, зазвичай, оправляли кілька видань в одну оправу. Наприклад, видання *От заветаний святых апостол и от жительства святых отец о житии христианском* (1783) оправлене разом зі старообрядницькими виданнями *Сын церковный* [сер. 1790-х рр.] та *Поучение Иосифа патриарха* [поч. 1790-х рр.], надрукованими в Клинцях; ще одне почаївське видання *Тактикон Никона Черногорця* (1795) переплетене з *Пандектами* (1795) того ж автора. У цьому ж примірнику форзаці підклеєні виданням латинською мовою, а саме різдвяним посланням папи римського Климента XIV з датами 1770, 1771 рр. Як було сказано вище, це свідчить про те, що старообрядці не тільки друкувалися на замовлення в друкарні Почаївського Успенського монастиря, але й оправляли тут книги.

Варто відмітити особливу ошатність оправ у примірниках вже згаданих старообрядницьких видань *Пандекти* та *Тактикон*: так, в примірнику під шифром Кир. 4460п(1) кришки оправ дерев'яні, обтягнуті шкірою брунатного кольору. На верхній кришці тиснений золотом кибалковий середник з орнаменту. По кутах – тиснені золотом чотири косинці із зображенням квітів та рослинного орнаменту в середині. По краю верхньої кришки тиснена золотом лінійна рамочка з рослинним орнаментом. Є металеві петлі від застібок. На нижній кришці сім металевих жуків, залишки від застібок: шкіряні ремінці. Корінець брунатний, шкіряний. Обріз пофарбований зеленим.

Окрім старообрядницьких видань, частина почаївських греко-католицьких примірників часто оправлялась у видавничі (шкіряні і паперові) оправы, тобто такі, що виготовлені в Почаєві. Такі оправы були виявлені під час створення каталогу видань друкарні Почаївського Успенського монастиря. Найбільша кількість видавничих оправ була виготовлена з картону для видань форматом у 4° та 8°. Ці оправы були обклеєні шпалерним папером різних кольорів (сірим, рожевим, фіолетовим, брунатним) та мали

різноманітні малюнки: квіти, трилисники (двох розмірів), геометричний орнамент тощо. Окрім паперових були ще й шкіряні видавничі оправи. Шкіряні почаївські видавничі оправи вирізнялися скромністю в художньому оздобленні: дерев'яні та картонні кришки обтягувалися чорною шкірою, тиснення середників було відсутнє або мало такі форми, як ромбовидна (на примірнику Службника 1755 р., із зображенням єзуїтської монограми ІХΣ), кибалкова (на примірнику Тріоді Пісної 1744 р., із зображенням Розп'яття з предстоячими) та овальна (на примірнику Біблії 1795 р., із зображенням Бога Отця-Вседержителя). Також однією з особливостей видавничих оправ було тиснення назви книги золотом (примірник Ірмологіона 1794 р.). На нижній кришці часто присутнє тиснення овальних, ромбовидних середників та смужок з рослинним орнаментом. Основною ознакою видавничої почаївської оправи були форзаці, більшість з яких були підклеєні фрагментами кириличних та латиношрифтових видань. Це свідчить про те, що майстри-палітурники для оправлення книг часто використовували браковані, макулатурні аркуші для економії матеріалу. Так, форзац примірника *Воследованія празником пресвятыя тайны свхарістіи* (1762) підклеєний фрагментом почаївського кириличного видання *Последованіе погребанія иноческаго* (1780); форзац ще одного примірника цього ж видання підклеєний кириличним почаївським стародруком Псалтиря (1763); форзац примірника *Науки парохіалнія* Ю. Добриловського (1794) підклеєний фрагментом почаївського кириличного видання *Євангелія чрез всю святую великую страстную седмицу* (1771); форзац примірника Ірмологіона (1794) підклеєний кириличним виданням Мінеї святкової 1777 р. Під час атрибуції подібних фрагментів на форзацах іноді виявлялися видання, не відображені в бібліографії (аркушеві видання; пробні або браковані варіанти надрукованих видань та видання, з різних причин не відбиті в бібліографії). Наприклад, форзац примірника видання Літургії Іоанна Златоустого (1765) був підклеєний невідомим кириличним поаркушевим почаївським виданням *Образ обновленія иноческих обетов в день праздничный* [друга пол. XVIII ст.]. Окрім того, траплялися примірники, картонні кришки оправи яких були склеєні з почаївського кириличного видання (примірник Службника 1791 р.). А картонні кришки примірника *Сімя слова Божія* (1781) обклеєні ззовні аркушами з цього ж видання. Також форзаці почаївських примірників часто обклеювали фрагментами латинським шрифтом.

Як видно з почаївського видання *Такса книг* (1760), друкарня Успенського монастиря випускала книги в оправах та без. Книги продавалися «в простой оправі» чи «под маргінес», останні дорожче, та ще й інколи

«в пуделку» – у футлярі. Звичайно, наявність чи відсутність оправи впливала на ціноутворення книг. Зокрема, примірник видання Акафіста св. Стефану Сурозькому у видавничій паперовій обкладинці коштував 15 копійок, а видання Апостола в шкіряній оправі – 24 злотих. [12, с. 33–55].

Окрім видавничих оправ, на примірниках стародруків трапляються оправи майстрів Києво-Печерської лаври, на середниках яких часто зображався київський Успенський собор. Так, російська дослідниця О. О. Гусева вперше звернула увагу на підписи (ініціали) майстрів-палітурників, що часто ставилися на нижньому форзаці: *В К* (Псалтир 1789); *И З* (Мінея святкова 1777; *Сім'я слова Божого* 1781); *Ж К* (*Богословия нравоучительная* 1787); *К*; *КК*; *К* (Ірмологіон 1775; Октоїх 1758; Службник 1778; Тріодь цвітна 1768); *Козачковський Мойсей* (Євангеліє 1780; *Сімя слова Божого* 1781); *Ср. К.* (Апостол 1783); *Ө. Н.* (Акафісти 1756); *G g* (Фома Кемпійський. *О подражании Христу* 1764; Требник 1786); *Н* (Мінея святкова і загальна 1777); *Ж: G* (Молитвослов 1793); *І. S.* (Тріодь Цвітна 1747); *Mr. St.* (Ірмологіон 1794); *S. K.* (Євангеліє 1780, Службник 1778); *St C* (Канони Богородиці 1774) [2, с. 107–113].

Під час опису почаївських оправ нами теж були знайдені кліше палітурників, які були тільки на видавничих оправах, отже, ймовірно, ставилися почаївськими майстрами-палітурниками: *S M J* (кришки дерев'яні, обтягнуті чорною шкірою; Біблія 1798); *Г К* (кришки дерев'яні, обтягнуті брунатною шкірою, Тріодь Пісна 1767); *S M* (кришки оправи картонні, обтягнуті шкірою, Службник 1788; кришки оправи дерев'яні, обтягнуті чорною шкірою, Ірмологіон 1794). Тож почаївські інтролігатори, подібно до київських, теж залишали свої ініціали на нижніх форзацах оправ.

Отже, оправи та обкладинки примірників Почаївської друкарні вирізнялись як розмаїттям художнього оздоблення, так і матеріалом, з якого були виготовлені. А оправляли примірники як майстри почаївської друкарні, так й інтролігатори Києво-Печерської лаври, а також приватні палітурники на замовлення власників книги.

Список використаних джерел

1. Гальченко О. М. Оправа східнослов'янських рукописних книг та стародруків в Україні: історія, структура, опис / О. М. Гальченко. – К. : НАН України. Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. Інститут рукопису. – 2005. – 376 с. : іл.
2. Гусева А. А. Идентификация экземпляров украинских изданий кирилловского шрифта второй половины XVI–XVIII вв. : метод. рекомендации / А. А. Гусева. – М. : РГБ, 1997. – 140 с. – Работа с редкими и ценными изданиями (книжными памятниками).

3. Клепиков С. А. Из истории украинского переплета XVII–XVIII вв. / С. А. Клепиков // История книги и издательского дела. – Ленинград, 1977. – С. 53–61.
4. Курінний П. Лаврські інтролігатори XVII–XVIII століття / П. Курінний // Труды Українського Наукового Інституту Книгознавства. Т. 1 : Українська книга XVI–XVII–XVIII ст. – К., 1926. – 415 с.
5. Ружицький Е. Й. Львівське палітурництво XV – першої половини XVII ст. / Е. Й. Ружицький // Середні віки на Україні. – К., 1973. – Вип. 2. – С. 138–149.
6. Лауцявичюс Э. Книжные переплеты XV–XVII в. в библиотеках Литвы / Э. Лауцявичюс. – Вильнюс : Минтис, 1976. – 200 с.
7. Модзалевський В. Л. Дещо про давніх інтролігаторів / В. Л. Модзалевський // Наше минуле. – К., 1918. – Ч. 2. – С. 181–183.
8. Бондар Н. П. Острозькі оправи кирилических стародруків / Н. П. Бондар // Історія музейництва та пам'яткоохоронної справи в Острозі та на Волині : наук. збірник. – Острог, 2011. – Вип. 3. – С. 440–447.
9. Зінченко С. Найдавніші українські оправи зі збірки Національного музею у Львові / С. Зінченко // Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. – К.: НБУВ, 2000. – Вип. 4. – С. 101–112.
10. Сіверська В. К. Мистецтво оправи книг на Україні в XV–XVII ст. / В. К. Сіверська // Історичні джерела та їх використання. – К., 1960. – С. 280–286.
11. Осокина Е. А. Описание обиходного переплета кириллических рукописных книг. Методические рекомендации / Е. А. Осокина. – Ростов, 2006. – 22 с.
12. Заболотна Н. Почаївські кирилическі стародруки з фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського як джерело з історії редакційно-видавничої та друкарської діяльності / Н. Заболотна // Друкарня Почаївського Успенського монастиря та її стародруки : зб. наук. праць. – К.: НБУВ, 2011. – С. 33–55.

O. Zheleznyak

Bindings and covers of Cyrillic old printed editions of Holy Dormition Pochayiv Lavra publishing house

The article observes bindings and covers of Holy Dormition Pochayiv monastery publishing house editions. On the basis of copies from V. Vernadsky National Library of Ukraine fonds the covering material and decoration (centerpieces, ornaments, corner pieces) of Pochayiv editions covers are analyzed. Besides that, distinctive features of Pochayiv publishing house bindings and covers are defined and described. Description of bindings enabled us to find bookbinder's chiches, which had often been put on bottom endleaves. Special attention in the article is paid to highly artistic decoration of Pochayiv publishing house bindings of Altar Gospels. In the eighties of 18th century Pochayiv publishing house printed books, ordered by Old Believers. As a rule Old Believers editions derive all their compositional elements from books of 17th century, published before the reform. Bindings of Pochayiv Old Believers editions, distinctive for its modest decoration, are not exception of this rule. Besides that, Pochayiv old printed books were

sometimes binded in covers made by Kyiv Pechersk Lavra craftsmen. Centerpieces of these covers sometimes contain the image of Kyiv Holy Dormition cathedral.

Key words: Cyrillic old printed books of 18th century, Holy Dormition Pochayiv monastery publishing house, bindings and covers.

Е. А. Железняк

Оклады и обложки кириллических старопечатных изданий из типографии Почаевской Успенской лавры

В публикации сделан обзор окладов и обложек изданий типографии Почаевского Успенского монастыря. Проанализированы материал и художественные элементы (средники, орнаменты, наугольники) окладов на основе собраний почаевских экземпляров Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского. Кроме того, выделены издательские почаевские оклады и обложки, рассмотрены их особенности. При описании окладов были найдены клише интролигаторов, которые часто ставились на нижнем форзаце издательских окладов. Также в публикации обращается внимание на высокохудожественное оформление окладов напрестольных Евангелий Почаевской типографии. В 80-х годах XVIII ст. Почаевская типография печатала книги на заказ старообрядцам. Старообрядческие издания наследовали во всех составляющих дореформенные книги XVII ст. Не являются исключением и оклады почаевских старообрядческих изданий, отличающиеся внешней сдержанностью в художественном оформлении. Кроме того, почаевские старопечатные книги иногда оправлялись в оклады мастеров типографии Киево-Печерской лавры, на средниках которых часто изображался киевский Свято-Успенский собор.

Ключевые слова: кириллические старопечатные книги XVIII ст., типография Почаевского Свято-Успенского монастыря, оклады и обложки.